

ZAZAKÎ'NİN GELİŞTİRİLMESİ İÇİN İLK YAPILMASI GEREKENLER

Vehbi TÜREL*

ÖZET

Zazaca'nın hayatta kalabilmesi için bilimsel olarak öncelik sırasına göre neler yapılabileceği ve bu temelde hangi somut adımlar atılabileceği özetle vurgulanacaktır. Bu somut adımlardan biride sözlük çalışmasının yapılması ve bu maksatla (1) konu ve (2) standart ana / büyük sözlüklerin oluşturulmasıdır.

Bu sunumun ana konusu, konu ve standart ana/büyük sözlüklerin hazırlanmasında neler yapılmalı ve nasıl bir metot izlenilmesi gerektiği konuları açıklığa kavuşturulacaktır.

GİRİŞ

The Hans Rausing Endangered Languages Project ve UNESCO sitelerinde verilen bilgiye göre bugün dünyada 6,500 civarında insan dili konuşulmaktadır. Bunların yarısı 50 ile 100 yıl arasında yok olma tehdidi altındadırlar. Kürt dili grubuna giren Zazakî'nin (Bidlîsî 1998, Ciwan 1992, Gökalp 1992, Hesenpûr 1992); 50 ile 100 yıl arasında yok olma tehdidi altında kabul edilen dillerden biri olduğu söylenilmektedir. Zazakî başka isimler ile de adlandırılmaktadır. Bunlar: Kırdki, Kıрманcki, Dımılı, Dêrsımki, Sobê ve Kırmanci. Değişik bölgelerde değişik isimler öne çıkmaktadırlar. Örneğin, Kırdki, Kıрманcki (Dersim yöresinde), Dımılı (Bitlis, Şanlı Urfa ve Bingöl'ün kuzey bölgelerinde) ve Zazakî (Bingöl Merkez ve Doğu ve Güney Bölgelerinde ve Elazığ Bölgesinde) öne çıkmaktadırlar.

Zazakî'nin hayatta kalabilmesi için hayati derecede önem arz eden ve atılması gereken adımlardan biri de sözlük çalışmasının yapılmasıdır. Bu da (a) konu ve (b) standart ana (büyük) sözlüklerin hazırlanması ile mümkün olur. Bu makalenin ana konusu (a) konu ve (b) standart büyük sözlüklerin hazırlanmasında nelerin

---

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, vtural@bingol.edu.tr

yapılması ve bunlar yapılırken nasıl bir metot izlenilmesi gerektiği hususlarını açıklığa kavuşturacaktır. Bunu iki başlık altında inceleyeceğiz. Bunlar Ön Çalışma ve Sözlük Hazırlama.

1. Zazakî Sözlük Çalışması Yapma

2.1. Ön Çalışma

İlk yapılması gereken şey kurumsallaşmak veya örgütlenmektir. Kurumsallaşma veya örgütlenme olmadan hayatta hiçbir şey başarıya ulaşamaz. Kurumsallaşmayı Bingöl Üniversitesi'nde Zaza Dili ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi; Artuklu Üniversitesi'nde Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı; Muş Alparslan Üniversitesi'nde Kürt Dili ve Edebiyatı veya İstanbul Kültür Enstitüsü şeklinde ifade edebiliriz.

İkinci olarak yapılması gereken şey ilgili kurumlarda çalışmayı yürütecek kalifiyeli ve uzman elemanların çalıştırılmasıdır. Devlet üniversitelerindeki ilgili merkezlerin akademik, teknik ve idari personel ihtiyacı, 2547 sayılı Kanunun 13'üncü maddesi uyarınca ilgili rektörler tarafından görevlendirilecek personel tarafından karşılanır. Eleman alınımında bazı hususlar vardır ki bunlar 'olmazsa olmaz' konumunda olan şartlardır.

Ön çalışma esnasında ihtiyaç duyulan elemanları aşağıdaki kategoriye ayırabiliriz (a) (Uzman) Dilbilimciler, Ders Materyali Uzmanı, (b) Fotoğrafçı, (c) Ses Mühendisi, (d) Uzman Kameracı, (e) Arşiv / Doküman Uzmanı vs. En asgari seviyede, bu elemanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Burada Kurum Müdürü veya Koordinatörü, Danışma Kurulu ve Yönetim Kurulunun gerekliliğinden bahsetmemize gerek yoktur.

Sözlük veya materyal hazırlama aşamasında ise aşağıdaki elemanlara ihtiyaç vardır: (a) (Uzman) Dilbilimciler, (b) Ders Materyali Uzmanları ve (c) Ressam veya Grafikçi.

Şayet bu sözlükler veya materyaller dijital bilgisayar ortamında hazırlanacaksa, bu durumda aşağıdaki elemanlara ihtiyaç duyulacaktır. Bunlar: (a) (Uzman) Dilbilimciler, Ders Materyali Uzmanı (Tasarımcı), (b) Grafik Tasarımcısı, (c) Ses Mühendisi, (d) Uzman Ses ve Video Editörü, (e) Ressam, (f) Ses Aktörleri, (g) Müzisyen, (h) Animasyoncu, (i) Programcı ve (j) Hedeflenen Kullanıcı Temsilcileri (Türel 2004:140-41).

Bunların hepsi önemlidir ve gereklidir. Her birinin seçiminde değişik kriterler göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, kalifiyeli ve uzman Zazakî bilen araştırmacılar veya öğretim elemanları alınırken, eleman seçimi ve alınımında, aynı şiveyi konuşanları çalıştırma yerine, farklı Zazakî şivelerini bilen ve konuşan (Çewlig şive-

vesi, Dersim şivesi, Palu şivesi, Siverek şivesi, Varto şivesi vs.) kişiler tercih edilme-
lidir. Böylece eklektik bir yapı oluşturulabilir ve standart bir Zazakî çalışması
için atılması gereken ilk adım atılmış olur. İlave olarak, öncelikle Goranî ve Kur-
mancî lehçelerini de iyi bilen birer elemanın çalıştırılması faydalı olacaktır. Kürtçe
ile Farsça aynı dil ailesinden olup birbirine en yakın diller olduğu için iyi Farsça
bilen bir elemanın da çalıştırılması büyük kazançlar sağlayacaktır.

Üçüncü olarak, mevcut bütün sözlü, yazılı ve görüntülü Zazakî kaynaklar bir
araya getirilerek bir arşiv / kaynak merkezi oluşturulmalıdır. Örneğin, TRT6, Med
TV, Roj TV ve Kurd 1 kanallarındaki Zazakî programları için yapılan bütün görün-
tülü kaynakların birer kopyası bu merkezde bulundurulmalıdır. Aynı şekilde, Za-
zakî Net ve Zazakî Org gibi sitelerde ki bütün yazılı kaynaklarında birer kopyası bu
merkezde bulundurulmalıdır. Günümüzde Kürtçe'nin değişik lehçelerinde dijital
ortamda bile uluslararası kurumlar tarafından hazırlanan materyaller mevcuttur
(Türel 2011). Bütün Zazakî kaynaklar dijital bir ortama aktarılmalı ve böylece bu
kaynaklar ileride yapılacak esas çalışmalar için büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

Dördüncü olarak, alan çalışması (field work) yapacak elemanlar yoğun ve pro-
fesyonel bir eğitimden geçirilerek alan çalışması için etkili bir şekilde hazırlanma-
lıdır. Eğitimini tamamladıktan sonra, alan çalışması yapacak elemanlar, ekipler
halinde Zazakî'nin konuşulduğu çevrelere gitmeli ve öncelikle de Zazakî'den baş-
ka herhangi bir dil bilmeyen veya konuşamayan kişilerin konuşmalarını, bildiği
hikâyeleri ve kültürel değerleri kayıt altına almalıdırlar. Bu çalışma bir an önce
başlamalı ve en az beş – on yıl devam etmelidir.

Beşinci olarak, bütün elde edilen kaynaklar, profesyonel bir şekilde arşiv uz-
manları tarafından kaynak merkezinde tasnif edilmeli ve konu ve içeriğe göre
araştırmacılar tarafından kullanılabilir bir hale getirilmelidir (Gibbert et al. 2006).

2.2. Sözlük Hazırlama

İlk önce kullanılan kelimeleri bulmamız ve tasnif etmemiz gerekir. Kelimeler
ile beraber kelimelerin kullanıldığı cümle, hikâye, söz ve şiir gibi metinleri de bul-
mamız gerekir. Bu metinler kelimelerin nasıl ve ne anlamda kullanıldığını bize
gösterir. Kullanılan kelimenin sadece bir anlamda mı yoksa birden fazla anlamda
mı kullanıldığını gösterir.

İkinci olarak, kullanılan kelimenin cümle veya metinde hangi işlevi gördüğünü
çözmemiz gerekir. Bunu yapabilmek için Zazakî'nin (a) kendine özgü temel özel-
likleri, (b) temel kurallarını, (c) yapım ve çekim eklerini ve (d) fiil ve fiil köklerini
sistematiklerini bilmemiz gerekir (Gültekîn 2011).

Kelimenin **nomi** (noun / isim), **hevalkar** (adverb / zarf), **caname / conmı** (pro-
noun / zamir) **hevelname** (adjective / sıfat), yüklem, nesne, edat vs. mi olduğunu

analiz etmemiz lazım ve hemen bunu parantez içinde belirtmemiz gerekir. Önce bu konularda standardizasyona gidilmesi gerekir. Kabilecilik, bölgecilik ya da bize yıllarca empoze edilen aşağılık kompleksinden kurtulmamız gerekir. Örneğin, Türkçülüğün etkisinde kalan biri, efendim 'hevalname' yerine 'sıfat' (sıfat) kullanalım diyebilir. Dini konularda hassas olduğunu zan eden biri 'Tipe' yerine 'Herf' kullanalım diyebilir. Bölgecilik veya kabilecilik anlayışına sahip olan biri 'hevalname' yerine 'ambazname' demek isteyebilir. Piranlı biri hayır 'ambazname' değil 'ombazname' bir diğeri 'ûmbazname' diyelim diyebilir (Gultekin 2011).

Sözlüklerde bütün kısaltmalar sözlük başında açıklandığı için, kelimelerin ne tür işlev gördüğünü bu kısaltmaları kullanarak belirtebiliriz. Örneğin, (n) nomi (noun / isim) anlamında bir kısaltma olarak kullanabiliriz. Aynı şekilde, (hk) hevalkar (adverb / zarf) ve (hn) hevalname (adjective / sıfat) kısaltmaları da kullanarak belirtebiliriz.

Kelimeleri konu olarak değişik gruplara ayırmamız gerekir. Böylece, hangi konuda ne kadar kelime hazinesine sahip olduğumuzu görmüş oluruz. Bu hem ileride Konu Sözlüğü hazırlamamızı kolaylaştırır hem de hangi konuda ne kadar eksik kelime olduğunu bilmemizi mümkün kılar. Örneğin Hayvanlar Sözlüğü, Bitkiler Sözlüğü, Bahçe ve Bostan Sözlüğü, Tarla ve Çiftlik Sözlüğü, Sağlık Sözlüğü, Bilgisayar Sözlüğü, Felsefe Sözlüğü, Eğitim Sözlüğü, Teknoloji Sözlüğü, Coğrafya Sözlüğü, Tıp Sözlüğü gibi değişik Konu Sözlükleri hazırlanabilir. Konu Sözlüklerinde istenilen hedefe ulaşıp ulaşmadığımızı ise tam olarak gelişmiş diller olan Arapça, Farsça veya İngilizce dillerindeki benzer konu sözlükleri ile kıyaslama yaparak da bulabiliriz.

Kelimelerin tekil veya çoğul olduğunu belirtmemiz gerekir. Şayet kelime tekil ise, çoğul şeklini de belirtmemiz gerekir. Çoğul ise tekil şeklini vermemiz gerekir. Bunların cümle içinde kullanım şeklini gösteren örnek cümlelerle de göstermemiz gerekir.

Kelimelerde eril veya dişil özellikleri varsa onları da belirtmemiz gerekir. Eril ise, dişil şeklini de vermemiz gerekir. Dişil ise, eril şeklini de belirtmemiz gerekir. Bunların cümle içinde kullanış şeklini gösteren örnek cümlelerle de göstermemiz gerekir.

Kelimelerin eş ve zıt anlamlarını da vermemiz gerekir. Eş anlamı konusunda, hem aynı yörede hem de değişik yörelerde aynı anlamda kullanılan kelimelerin hepsi eş anlamı olarak kabul edilmeli ve bunlar eş anlamı olarak verilmelidir. Bunların da cümle içinde kullanış şeklini gösteren örnek cümlelerle göstermemiz gerekir.

Örnek: **serd** (soğuk) **x germ** (sıcak). Vîzer zaf **serdiv** (Dün çok soğuktu). Êr zaf **germ** (Bugün çok sıcaktır). (Yonze - Yani) Vîzer zaf serdiniv. Êr zaf germin.

Kelimelerin birden fazla anlamı olabilir. Bu nedenle, her kelimenin bütün anlamları ayrı bir şekilde verilmelidir.

Örnek: **yeni** (n) (pınar), **Yeni** (n) (Cuma)

Kelimelerin bazen de kelime (sözlük) anlamından başka mecaz anlamı olabilir. Bazı konularda ise kelime hazinesi çok zengin olabilir ve bunların hepsi verilmelidir. Örneğin, kuzuların erkek olanları, her yaş itibarı ile yeni bir isim ile adlandırılırlar.

Bunlar: **varek** (1 yaş ve altı olanlar için), **kavır** (1-2 yaş arası), **beron** (2-3 yaş arası), **hogêç** (3-4 yaş arası), ve **maz** (4-5 yaş arası olanlar için).

Bu durumlar da bütün kelimeler verilmeli, anlamlarda açıklanmalı ve cümle içinde kullanılmış örneklerle sunulmalıdır. Kelimelerin tanımlamaları verilirken basit, açık, kısa ve anlaşılır cümlelerle verilmelidir.

Kısacası, hedeflenen kitlenin çok kolay bir şekilde anlayabileceği tanımlamalar verilmelidir.

Örnek: **Non** (n): Mı êr çar **non** gurot (Bugün dört ekme aldım). Çewlig'ıd **non** zaf ercon (Bingöl de ekme çok ucuz).

Kelime oluşturmada mümkün olan hususlarda bir standart oluşuma gitmekte fayda vardır. Örneğin, ülke isimleri oluştururken birden fazla seçenek mevcuttur.

Birinci seçenek: İsimleri olduğu gibi, fakat Zazakî yazımı ile vermektir.

Örneğin: Înglînd (England / İngiltere)

Quweyt (Kuwait / Kuveyt)

Tirkîye (Turkey / Türkiye)

İkinci seçenek: İsimleri Zazakî dil yapısına uydurmaktır. Örneğin:

Îngîlîzîstan (England / İngiltere)

Quweytîstan (Kuwait / Kuveyt)

Tirkîstan / Romîstan (Turkey / Türkiye)

Zazakî'de bulunmayan kelimeler dilbilim kuralları gereği öncelikle Zazakî ile beraber Kürtçenin diğer lehçeleri olan Goranî, Kurmancî, Soranî ve Lorî lehçelerinden alınmalıdır. Halen bir sıkıntı var ise, o zaman, dilbilim kuralı gereğince, Kürtçe ile aynı dilden gelen Farsça'dan alınmalıdır. Bunun gibi, İslami terim ve kelimeler Arapça'dan, teknik kelimeler ise ilgili dillerden alınabilir. Fakat şu unutulmamalıdır ki epistemoloji açısından en iyi olanı ise, öncelikle, Zazakî'nin kök, ekim ve çekim eklerini bir araya getirerek kelime oluşturmak ve halen ihtiyaç var ise Kürtçe'nin diğer lehçelerinden almaktır. Bu, 'günü değil de geleceği kurtar-

mak isteyenlerin' yapması gereken insani bir görevdir. Bu durumun gelecek nesiller açısından hayati önem taşıdığını burada tartışacak değiliz. Bu husus zaten bütün Kürtçe lehçelerinde olduğu gibi Zazakî'de de mevcuttur.

Örneğin: aw – germın = awa germın (sıcak su) = **germaw** (kaplıca)

gûl – sur = gûla sur (kırmızı gül) = **surgûl** (kuşburnu)

şewa ti başiv = şevabaş (iyi gece) = **şewbaş** (iyi geceler)

rej/roj - newı = rej newi (yeni gün) = **Newroj** (Newroz)

Zazakî'de bulunmayan kökler ise Kürtçe'nin diğer lehçeleri olan Kurmancî, Soranî, Goranî ve Lorî lehçelerinden alınması gerekir. Şu da bir gerçek ki Kürtçe'nin bütün lehçelerindeki (Zazakî, Kurmancî, Soranî, Goranî ve Lorî) köklerin büyük çoğunluğu aynıdır. Örneğin:

Zazakî	Kurmancî	Türkçe Anlamı
aw	av	su
non	nan	ekmek
bira	bira	erkek kardeş
ap / apo	ap/apo	amca
Xalo / xal	xalo / xal	dayı
ne	na	hayır
çar	çar	dört
biz	bizin	keçi
zon	ziman	dil
ma	me	bizim
E tira has kena	Ez jı te has dikîm	Ben seni seviyorum
Şewa ti basiv	Şewa te baş be	Hayırlı geceler
Nome ti çitav?	Nawê te çîye?	Adın nedir?
Ve on binlercesi daha var		

Tablo 1. Zazakî ve Kurmancî'deki ortak kelimelerden sadece bir kaç

Bütün durumlarda kelimelerin mümkün oldukça (a) tanımları verilmeli, (b) tekil ve çoğul şekilleri verilmeli, (c) eş ve zıt anlamları verilmeli, (d) resim veya grafiklerle ifade edilmeli ve (e) cümleler içinde kullanılmalıdır. Şayet, sözlükler dijital bilgisayar ortamında hazırlanacaksa, o zaman bunlara (a) ses, (b) video ve (c) animasyon da ilave edilmelidir. Sözlükler, normal şartlarda, günümüzde hem geleneksel yöntemlerle (kitap halinde) hem de dijital bilgisayar ortamında (Çoklu Ortam) hazırlanmaktadır.

Bütün tanımlamalar ve örnekler verildikten sonra, sözlükteki bütün kelimeler tekrar gözden geçirilmeli ve bunların net, açık ve anlaşılır olup olmadığı tekrar kontrol edilmelidir. Açık ve anlaşılmayan kısımlar var ise bunlar gözden geçirilmeli ve gerekli düzeltmeler yapılmalıdır.

İlave olarak, bütün tanımlamalar ve örnekler verildikten sonra, hazırlanan sözlük üçüncü uzman kişilere de gözden geçirmeleri için verilmelidir. Onlar da tanımlama ve verilen örneklerin açık ve anlaşılır olup olmadığını tekrar gözden geçirmelidirler.

Bu alanda yapılacak son çalışma ise, hedeflenen kitle üzerinde yapılan sözlük çalışmasının test edilmesidir. Test aşamasında, açık ve net olmayan ve anlaşılması zor olan örnek ve tanımlamalar tekrar gözden geçirilmeli ve gereken düzeltmeler yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- BİDLÎŞÎ, Ş., (1998), *Şerefname*, Hasat Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul
- CİWAN, M., (1992), *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi)*, Weşanên Jîna Nû, Birinci Baskı, Swêd,
- GİBBERT, J., N. P. Himmelmann, & U. Mossel., (2006). *Essentials of Language Documentation*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785 Berlin, Germany.
- GÜLTEKİN, S., (2011), Masa Başında Yamak mı, Eleştirmek mi?. Özgür Gündem Gazetesi, 30 Nisan 2011, Cumartesi
- GÖKALP, Z., (1992), *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, Birinci Baskı, İstanbul
- HESEN PÛR, E., (1992), *Nationalism and Language In Kurdistan*, Mellen Research University Press, Kanada
- The Hans Rausing Endangered Languages Project Sitesi: <http://www.hrelp.org/>
- TÜREL, V., (2011), Beginning Kurmanji Kurdish. *CALICO Journal*, 28/3, forthcoming, USA
- Türel, V., (2004), *Design of Multimedia Software: Investigating the Design of Some Elements of Interactive Multimedia Listening Software for Autonomous Intermediate Language Learners*. Unpublished Ph.D. Thesis, The University of Manchester, UK
- UNESCO sitesi: <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00143>
- Zazaki Net: <http://www.zazaki.net/>
- Zazaki Org: <http://www.zazaki.org/index.php?newlang=english>

